

پیمان سعدآباد

مقدمه

یکی از منابع بررسی تاریخ دیپلماسی ایران بررسی همکاریهای منطقه‌ای و پیمانها و توافقنامه‌هایی است که در راستای تبیین ساختار امنیت منطقه‌ای بامشارکت ایران منعقد شده است. در شکل‌گیری این پیمانها اوضاع بین‌المللی، مناسبات فیما بین کشورهای یک منطقه و مسائل داخلی مؤثر می‌باشد.

این گزارش به بررسی پیمان سعدآباد و عوامل مؤثر در شکل‌گیری آن پرداخته است. این نوشتار عمدتاً از روش اسنادی استفاده شده است زیرا اکثراً کتب تاریخ معاصر از کنار پیمان سعدآباد با ذکر چند کلمه گذشته‌اند لذا با بهره‌گیری از پرونده‌ای تحت عنوان «پیمان سعدآباد» از مجموعه اسناد منتشر نشده آرشیو وزارت امور خارجه و همچنین با استفاده از کتب و اطلاعات موجود دیگر سعی شده تا زوایای مختلف این پیمان بیشتر معرفی گردد.

بخش اول: کلیات - سابقه تاریخی و نحوه شکل‌گیری پیمان

از سال ۱۳۱۴ ظاهراً دولت ایران به فکر ایجاد اتحادی در منطقه می‌افتد نخستین بار این موضوع با وزرای خارجه ترکیه و عراق در میان گذاشته می‌شود و طرح عهدنامه عدم تعرض تهیه می‌گردد. در مهرماه همان سال هم‌زمان با برگزاری اجلاس مجمع عمومی جامعه ملل در ژنو این طرح به وزرای خارجه ترکیه و عراق پیشنهاد می‌شود و سپس در تاریخ ۹ مهرماه ۱۳۱۴ در

همانجا به پاراف نمایندگان سه کشور می‌رسد. دولت افغانستان نیز در آبان ماه ۱۳۱۴ موافقت خود را با پیوستن به پیمان مذکور کتبیاً به دولت ایران اطلاع می‌دهد و بدین ترتیب اساس پیمان چهارگانه شرقی ریخته می‌شود. این پیمان در تاریخ ۱۷ تیر ۱۳۱۶، با حضور عنایت‌الله سمیعی، رشديه اراس، ناجی الاصيل و فيض محمدخان وزرای خارجه ایران، ترکیه، عراق و افغانستان پیمان عدم تعرض در کاخ سعدآباد تهران به امضاء می‌رسد.

صورت عهدنامه عدم تعرض

عهدنامه عدم تعرض که بین دولت شاهنشاهی ایران، دولت پادشاهی افغانستان، دولت جمهوری ترکیه و دولت پادشاهی عراق به امضاء رسیده مشتمل بر یک مقدمه و ۱۰ ماده است. در ماده چهارم این عهدنامه بعنوان مهمترین ماده آمده است:

«هر یک از دول متعاقد در مقابل یکدیگر متقبل می‌شوند که در هیچ مورد خواه به تنهایی و خواه به معیت یک یا چند دولت دیگر به هیچگونه عملیات متجاوزانه بر علیه یکدیگر مبادرت ننمایند. عملیات ذیل تجاوز محسوب نخواهد شد.

۱. اجرای حق دفاع مشروع یعنی مقاومت در مقابل یک اقدام متجاوزانه بطوری که فوقاً تعریف شد.

۲. اقدام در اجرای ماده ۱۶ میثاق ملل.

۳. اقدام در اثر تصمیم متخذه توسط مجمع عمومی یا شورای جامعه ملل یا برای اجرای بند ۷ ماده ۱۵ میثاق جامعه ملل مشروط بر اینکه در مورد اخیر این اقدام بر ضد دولتی بعمل بیاید که بدو مبادرت به تجاوز نموده است.

۴. مساعدت به دولتی که مورد حمله و تهاجم یا اعلان جنگ یکی از دول متعاقد بر خلاف مقررات عهدنامه تحریم جنگ مورخ ۲۵ اوت ۱۹۲۸ پاریس واقع شده باشد».

مواد ۵ و ۶ و ۷ و ۸ این معاهده نیز در جهت تحکیم و تثبیت اصل چهارم می‌باشد. ماده نهم آن عدم تعارض تعهدات ناشی از این عهدنامه با میثاق جامعه ملل را بیان می‌کند. ماده دهم زیان نگارش معاهده و مدت آن را معین نموده است.

پیمان سعدآباد در اسفند ۱۳۱۶ به تصویب مجلس شورای ملی و در تاریخ ۲۱ فروردین ۱۳۱۷ به امضاء رضاخان رسید و سرانجام در تاریخ سوم خرداد ۱۳۱۷ (ژوئن ۱۹۳۸) حکم

مبادله نسخه مصوبه عهدنامه عدم تعرض بین دول طرف قرارداد صادر گردید. عهدنامه فوق به نامهای «عهدنامه عدم تعرض» و «پیمان سعدآباد» و «پیمان چهارگانه شرقی» نامیده شده است.

بخش دوم: مشخصات سیاسی

در این بخش زمینه‌ها و انگیزه‌های سیاسی انعقاد عهدنامه عدم تعرض (پیمان سعدآباد) و عوامل بین‌المللی مؤثر در انعقاد این عهدنامه از منظر کشورهای انگلستان، شوروی، ترکیه و ایران مورد بررسی قرار می‌گیرد.

الف - انگیزه‌های سیاسی انگلستان

اقدامات تهدیدآمیز دولت روسیه شوروی، انقلاب اکتبر ۱۹۱۷ روسیه یکی از مصادرمهم تحولات سیاست بین‌المللی خصوصاً برای کشورهای همسایه شوروی می‌باشد. بعد از انقلاب اکتبر و توجه سردمداران حزب کمونیست شوروی به شرق، خصوصاً دو کشور هندوستان و ایران دلهره شدید در کشورهای استعمارگر به سرکردگی انگلستان ایجاد نمود.^۱ در ماههای آخر سال ۱۹۲۰ میلادی باکو میهماندار نخستین کنگره خلق شرق بود. «شرق از مراکش تا منچوری ۱۸۹۱ نماینده که ۱۲۷۳ نفر از آنها کمونیست بودند به این کنگره فرستاد».^۲ در این کنگره که اندکی پس از حاکمیت کمونیستها بر قفقاز برگزار می‌شد زینوویف رئیس کنگره خلق شرق در نطق خود اعلام کرد: «رفقا در گذشته راجع به پیکار مقدس بسیار شنیده‌اید ولی شما ای کسانی که برای اولین بار در کنگره خلق شرکت می‌کنید باید پیکار اصیل مقدس را علیه سرمایه‌داری غارتگر انگلیس و فرانسه در همه جا آغاز کنید».^۳

در بخش دیگری از کنگره رادک رهبر کمونیستهای مجارستان می‌گوید «هیچ دشمنی برای شما خطرناک نیست، هیچکس قادر نیست نیروی کارگران و دهقانان ایران، ترکیه و

۱. غرب و شوروی در ایران سی سال رقابت، زرژلنچافسکی، حورا یاوری، ابن سینا، ص ۲۱.

۲. همان، صفحه ۲۳

۳. همان، صفحه ۲۲.

هندوستان را اگر به اتحاد شوروی ببیوندند از حرکت باز دارد روسیه در محاصره دشمنان بود ولی اکنون قادر است سلاحهایی تولید کند که هندوستان و ایرن و دهقانان آناتولی را با آن مجهز نماید و آنان را بسوی مبارزه همگانی و پیروزی راهبری کند.

در همین سالها یک نویسنده بلشویک بنام ترویانوسکی ضمن شرح نقش دقیق ایران در سیاست خارجی شوروی می‌گوید: «هند هدف اصلی ماست ایران تنها جاده‌ای است که راه هندوستان را به روی ما می‌گشاید انقلاب ایران کلید انقلاب شرق است همانگونه که کانال سوئز و مصر کلید تسلط انگلستان بر تمامی شرق بشمار می‌رود. ایران کانال سوئز انقلاب است». ترویانوسکی ادامه می‌دهد «اگر محور انقلاب را ایران قرار دهیم کانال سوئز اهمیت خودش را از دست می‌دهد بخاطر پیروزی انقلاب، ایران نخستین کشوری است که باید فتح بشود. این کلید انگیختگی در شرق بایستی در دستان بلشویسم قرارگیرد. حساب کنید که چه خواهد شد. ایران باید مال ما باشد، ایران باید از آن انقلاب باشد»^۱.

مجموعه برنامه‌ریزیها و اقدامات دولت روسیه شوروی قبل از اینکه دولتهای منطقه را تحریک کند زنگهای خطر را برای انگلستان بصدا در آورد و شوروی با طرح تز حریم امنیتی، کشورهای هندوستان، افغانستان، ایران، عراق و ترکیه را در محدوده حریم امنیتی خود تعریف می‌نماید و در جهت دستیابی به اهداف سیاست خارجی خود که از آن بعنوان «انقلاب شرق» نام برده می‌شد دو راه عمده را در پیش می‌گیرد.

۱. اقدامات سلبی: از جمله مسأله گیلان و تسخیر باکو، انزلی و رشت از سوی قوای روس، غائله آذربایجان، مسأله نفت شمال و یا اقدامات شوروی در جهت تحت‌الحمایه قراردادن دولت مغولستان در ۱۹۲۲ را می‌توان نام برد.

۲. اقدامات ایجابی: از جمله انعقاد قراردادهای زیر در راستای سیاست تثبیت اوضاع و بسط نفوذ سیاسی در کشورهای حریم امنیتی صورت پذیرفته است.

- قرارداد ۱۹۲۱ ایران - روسیه

- قرارداد ۱۷ دسامبر ۱۹۲۵ که قرارداد دوستی و بیطرفی بین ترکیه و شوروی می‌باشد طرف ترک

امضاءکننده دکتر رشديه اراس وزير امورخارجہ ترکیه و امضاءکننده پیمان سعدآباد بوده است.^۱

- قرارداد دوستی و بیطرفی ایران و شوروی در سال ۱۹۲۷

- قرارداد دوستی و بیطرفی شوروی - افغانستان که در ۲۴ ژوئن ۱۹۳۱ به امضاء رسیده است.^۲

در هر چهار قراردادی که شوروی با ایران، ترکیه و افغانستان به امضاء رساند یک ماده به این امر اختصاص داده شده که طرفین حق شرکت در اتحادیه یا موافقتنامه‌ای که علیه دولت دیگر باشد نداشته باشند.

انگلستان در قبال این اقدامات روسیه شوروی که تهدیدکننده منافع‌اش بوده ایجاد سیستم امنیتی متشکل از چهار کشور افغانستان، ایران، ترکیه و عراق در چارچوب یک پیمان چندجانبه راگامی مهم بحساب می‌آورد.

مقابله با نفوذ آلمانها، در دهه سوم و چهارم قرن بیستم، دولت آلمان همواره در سیاست خارجی کشورهای ضعیف جهان بعنوان کشور سومی جهت تعدیل فشارهای شوروی و انگلیس مورد توجه قرار می‌گرفته است و این موضوع تا هنگام ظهور آمریکا بعنوان قدرت جدید قابل مشاهده بوده است.

وجود تمایلات شخصی رضاخان به نظام حکومتی آلمان و وجهه مثبتی که آلمان در مقایسه با انگلستان و شوروی بعد از قرارداد ۱۹۰۷ در نزد افکار عمومی ایران دارا بود و نیاز آلمان به بازارهای امن باعث شد که آلمانها نفوذ خود را که از اواخر قرن نوزدهم آغاز کرده بودند در دهه ۱۹۳۰ به اوج خود برسانند تا جائیکه در این دهه حدود یک سوم تجارت خارجی ایران با آلمان بوده است.

در مجلس شورای ملی سال ۱۹۱۵ اکثریت آراء را حزب دمکرات ایران که مجموعه‌ای از روشنفکران آن زمان بوده به خود اختصاص می‌دهد این حزب گرایش به توسعه روابط با آلمان داشته است. با روی کار آمدن هیتلر، شاه نظامی ایران تمایلات بیشتری نسبت به آلمان بروز می‌دهد و امتیازاتی از جمله خطوط هوایی (۱۹۲۷) و ایجاد تأسیسات و ساختمانهای مهم

1. No 3610 League of Nation Vol. CIVIL.1935 Page 353-369.

2. No 3611 League of Nation vol CIVIL.

دولتی را به آلمان واگذار می‌کند. پیمان سعدآباد گام دیگر انگلستان جهت کنترل سیاستهای توسعه‌طلبانه آلمان در منطقه بحساب می‌رود.

ب - انگیزه‌های سیاسی دولت شوروی

اگر چه پیمان سعدآباد با هدف مسدودکردن روزنه‌های توسعه کمونیسم و محاصره شوروی طراحی شده بود اما اوضاع حاکم بر جهان ایجاب کرد که شوروی نیز با شکل‌گیری این پیمان مخالفت آشکار نکند.

- با وجود اینکه شوروی در سالهای ۱۹۲۵، ۱۹۲۷ و ۱۹۳۱ قراردادهای دوستی و بیطرفی با کشورهای ترکیه، ایران و افغانستان به امضاء رسانده و در همه این قراردادها یک اصل را بدین مضمون گنجانیده است که «طرفین متعهدین حق شرکت در اتحادیه یا موافقتنامه‌ای که علیه طرف دیگر باشند نداشته باشند» اما پیمان سعدآباد بشکل یکطرفه‌ای بضرر شوروی بود و به استناد موافقتنامه‌های فوق شوروی امکان مخالفت و مانور در رابطه با این پیمان را داشته است. - دولت شوروی عملاً در جهت مخالفت با این پیمان اقدام آشکاری نمی‌کند.

- سخنان و اظهارات دکتر توفیق رشدیه اراس وزیر خارجه ترکیه در مجلس ترکیه و همچنین در ضیافت شام در کاخ سعدآباد.

- کنسولگری دولت شاهنشاهی ایران در تاریخ ۱۰ تیر ۱۳۱۷ ترجمه خبر خبرگزاری آناتولی که در شماره ۹۸۹۲ مورخه ۲۳ ژوئن ۱۹۳۸ روزنامه ینسی درج گردیده بود را به شرح ذیل به وزارت خارجه ارسال می‌دارد.

«چنانچه سابقاً نیز متذکر و خاطر نشان نموده‌ام نهایت دقت را داشتیم پیمانهایی را که با دولتهای برادر و مغرب آسیا بسته‌ایم با اماج و منظور سیاسی که در این منطقه وسیع و پربهای روی زمین همگی آن را تعقیب می‌نمائیم توأم گردد فعلاً می‌خواهم این منظور آمال سیاسی را اینجا تکرار کنم. بدینوسیله با نهایت خوشوقتی و بطور صریح بایستی عرض کنم که این عقیده سیاسی ما در نتیجه نظر و بر اثر راهنمایی اعلیحضرت همایون شاهنشاه ایران بوسیله پیمان سعدآباد تحقق یافته و عملی گردیده است بطوریکه موقع عقد و امضاء آن در تهران هم اظهار داشتیم این پیمان باعث شده است که مغرب آسیا به شکل یک میهن مشترک و برادرانه درآید و چنین پیمانی چون با موافقت و مظاهر دو دولت بزرگ که یکی دولت شوروی

دوست و مردمی دولت بریتانیا کبیر دوست ما که در عین حال همسایه‌های مشترک و دوست دولتهای چهارگانه می‌باشند بعمل آمده است لذا نه تنها موافق و مساعد منافع عالی ترکیه و همچنین منافع عالی همسایگان بزرگ ما نیز بوده...».

یکی از نمایندگان مجلس ترکیه با شنیدن این سخنان خطاب به وزیر خارجه می‌گوید: «الان می‌شنوم که عهدنامه با موافقت روسیه همسایه ما و بریتانیای کبیر به امضاء رسیده است با وجود اینکه دولت آنکارا احساسات خود با همسایگانش ارتباطی دارد معذک اینطور فهمیده می‌شود که اگر همسایگان ما موافقت نمی‌کردند ما چنین قراردادی و پیمانی نمی‌بستیم بعقیده من اینگونه عبارات و اظهارات سابقه نداشته و تاکنون بدین جملات مانوس نبوده و به آن عادت هم نکرده بودیم».

وزیر خارجه ترکیه در جواب این نماینده می‌گوید:

«همکاران آگاهی دارند که بر طبق عهدنامه مودت موجود و مرعی الاجرا فیما بین ترکیه و روسیه (۱۹۲۵) که اخیراً تمدید گردیده است موقعی که هر یک از طرفین با همسایگان نزدیک خود شروع بکار برای بستن پیمان سیاسی می‌نمایند مجبوراً باید یکدیگر را آگاه ساخته و موافقت همدیگر را تأمین بنمایند تا امضای آن میسر باشد. از طرف دیگر باز هم همکاران می‌دانند دولت عراق که جزء دولتهای چهارگانه پیمان شرقی است با انگلستان اتفاقنامه داشته و برای بستن یک پیمان ضروری بوده است که انگلستان موافقت بر آن بنماید. بنابراین بوجود آمدن چنین پیمانی نه تنها با موافقت دو دولت همسایه بزرگ بوده حتی با «مظاهرت» آنها صورت گرفته است»^۱.

در جای دیگر در ضیافت شامی که محمود جم به افتخار وزرای خارجه ترکیه، عراق و افغانستان در مهر ماه ۱۳۱۷ برگزار می‌کند وزیر خارجه ترکیه به نمایندگی از طرف میهمانان سخنانی ایراد می‌کند و در بخشی از سخنان خود می‌گوید:

«خانمها، آقایان، دوستدار در موقع حرکت از ترکیه یگانه منظوم این بود که مراتب علاقمندی کشور خود را نسبت به عراق و ایران و مسکوک سفر من در آنجا ختم می‌شود تأیید و تحکیم کنم و این مسافرت به هیچ وجه به امضای پیمان چهارگانه که امروز افتخار شرکت در آن را داشتم ارتباطی نداشت و فقط در بغداد از این خبر خوش مستحضر شدم. در اینجا حاجت به تذکر نمی‌دانم که دو همسایه بزرگ ما خصوصاً و کلیه

۱. آرشیو اسناد وزارت امور خارجه پرونده «پیمان سعدآباد».

دول معظم دیگر عموماً که در این قضیه بطور مستقیم یا غیرمستقیم ذی‌علاقه بودند بطرق مختلف از محتویات و منظور و مقصود این پیمان آگاه شدند و می‌توانیم بگوئیم که ما بوسیله این پیمان سرحدات اقتصادی و سیاسی اروپا را به ماوراء هیمالیا تا آنجایی که حدود طبیعی آسیای کبیر شروع می‌شود بسط داده‌ایم.^۱

هر چند که اظهارات وزیر خارجه ترکیه حاکی از تلاش ترکیه در جلب نظر روسیه شوروی است اما سکوت شوروی رضایت آنها تلقی می‌شود. چرا شوروی به پیمانی که ظاهراً بمنظور محدود کردن کمونیسم طرح‌ریزی شده روی خوش نشان می‌دهد؟

مقابله با تهاجم ایتالیا و آلمان به منطقه خاورمیانه

موسیلینی در ادامه سیاست توسعه‌طلبی خود که عبارت بود از سیاست توسعه‌طلبی در مدیترانه، حبشه را تسخیر می‌کند. بعد از تسلط بر حبشه در سال ۱۹۲۵ طی قراردادی حبشه را به دو منطقه نفوذ انگلیسی - ایتالیایی تقسیم کردند اما از همان موقع موسیلینی قصد تسخیر کامل حبشه را در سر می‌پروراند و سرانجام در دوم اکتبر ۱۹۳۵ تجاوز ایتالیا کامل شد. ایتالیا در پی سیاست گسترش قدرت دریایی و سیاست توسعه نفوذ در آفریقا نیروهای خود را در سواحل دریای احمر مستقر کرد و با این علم نه تنها مصر و راه دریایی هند را مورد تهدید قرارداد بلکه راه آهن کاپ به قاهره و باب‌المنندب نیز تحت نفوذش درآمد. بدین ترتیب روابط انگلستان با ایتالیا تیره می‌شود.

کشورهای عضو جامعه ملل ایتالیا را تحریم کردند ولی از آنجا که آلمان عضو جامعه ملل نبود در تحریم اقتصادی ایتالیا شرکت نکرد این امر سبب شد آلمان و ایتالیا بسوی یکدیگر سوق یابند. خطر هجوم ایتالیا به خاورمیانه و منافع امپریالیزم انگلستان و شوروی در منطقه جدی محسوب می‌شد ایجاد اتحادی در منطقه اقدامی پیشگیرانه در مقابل این خطر تلقی می‌شود.

ج - انگیزه‌های سیاسی ترکیه

ترکیه در جریان انعقاد پیمان سعدآباد سه هدف را دنبال می‌کرده است.

اول: دو خطر عمده تهاجم کمونیسم از سوی شوروی و حمله فاشیستها از جناح مصر و سوریه در دهه ۱۹۳۰-۱۹۲۰ ترکیه را تهدید می‌کرده است. لذا ترکیه بمنظور خنثی نمودن این دو خطر از اتحاد کشورهای افغانستان، ایران، عراق، سوریه و مصر استقبال می‌نمود.

دوم: رعایت ملاحظات ابرقدرتها: ملاحظات سیاسی ناشی از همسایگی با شوروی و رابطه با انگلستان در مواضع ترکیه تأثیرگذار بوده است.

سوم: گسترش روابط با کشورهای همسایه.

د - انگیزه‌های دولت ایران

دولت ایران بعنوان مبتکر پیمان سعدآباد انعقاد این پیمان را در راستای مقابله با گسترش کمونیسم و گسترش همکاریها با انگلستان و توسعه مناسبات با کشورهای همسایه و کسب وجهه منطقه‌ای در دستورکار قرار داده بود. همزمانی شکل‌گیری این پیمان با گسترش روابط دو جانبه کشورهای ایران، ترکیه، عراق و افغانستان و نقش لندن در این راستا زوایای دیگری از این پیمان را آشکار می‌نماید. از جمله مشکلات روابط دو جانبه ایران و کشورهای همسایه که در همین دوره حل و فصل شد به موارد ذیل می‌توان اشاره کرد.

ایران و ترکیه در سال ۱۹۳۲ در مورد مرزها سندی را در تهران امضاء نمودند. رضاشاه در ژوئن ۱۹۳۶ بعنوان اولین پادشاه ایران به دعوت آتاتورک به ترکیه سفر نمود.

هم زمان با پیمان سعدآباد عهدنامه سرحدی بین دولت شاهنشاهی ایران و دولت پادشاهی عراق و عهدنامه تسویه مسالمت‌آمیز اختلافات و همچنین عهدنامه مودت بین دولت ایران و عراق مبادله شد.

مشکلات مرزی با افغانستان به حکمیت محول می‌شود. مسأله آب هیرمند که موضوع مشاجره‌ای گسترده بود در رابطه با این پیمان حل و فصل شد و در ۱۹۳۸ به نتیجه رسید.

علاوه بر این مسائل پیمان سعدآباد ابزار چندجانبه‌ای بوده که اصولی را که در بیش از ۱۰ پیمان دوجانبه و پروتکل بین ایران و هر یک از سه همسایه آن در طی سالهای ۱۹۳۷-۱۹۲۱

بسته شده بود را در یک سند حقوقی جمع می‌کرد.

عاقبت پیمان سعدآباد

با امضاء پیمان سعدآباد قرار بر این شد که شورای ائتلافی در کنار آن تشکیل شود و این شورا همه ساله در یکی از چهار کشور به مذاکره بنشیند جلسه اول در ۲۱ سپتامبر ۱۹۳۷ در تهران تشکیل می‌شود و جلسه دوم که قرار بود در سال ۱۹۳۹ در افغانستان (کابل) برگزار گردد با شروع جنگ جهانی دوم تشکیل نشد. بطور کلی با توجه به آغاز جنگ جهانی دوم اهداف مورد نظر پیمان سعدآباد در عمل محقق نشد ولی این پیمان سنگ بنای پیمان بغداد گردید.

مآخذ و منابع

الف - منابع فارسی

- اسناد منتشر نشده آرشیو وزارت امور خارجه، پرونده پیمان سعدآباد.
- اسناد سیاسی ایران در دوران حکومت پهلوی، جلد دوم، ۱۳۵۶، انتشارات وزارت امور خارجه.
- مجموعه قراردادهای دوجانبه و چندجانبه از انتشارات وزارت امور خارجه.
- جریانهای بزرگ تاریخ معاصر ز.ک. بیرن، مهندس رضامشایخی، انتشارات ابن سینا، تهران.
- تاریخ سیاسی معاصر، جلد ۱ و ۲ دکتر مدنی، انتشارات جامعه مدرسین.

ب - منابع انگلیسی

1. League of Nation (Treaty Series) vol.Civil-1935.
2. The Foreign Policy of Iran (1500-1941) Ramazani-Rouhallah.
3. Anglo Iranian Relation (1919-1939) Hari-Sing.